

Георгій Знаменський,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України

УДК 346.1

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена господарському праву — новій галузі в національній правовій системі незалежної України. За короткий строк тут накопичений значний законотворчий і науковий потенціал. Важливим досягненням є прийняття в 2003 р. Господарського кодексу України. Однак ще існує чимало невирішених проблем. Найважливіша із них — необхідність подальшої гармонізації публічних і приватних інтересів у регулюванні господарської діяльності заради задоволення соціально-економічних інтересів суспільства.
Ключові слова: господарське право, Господарський кодекс, господарська діяльність, публічні інтереси, приватні інтереси, соціально-економічні інтереси.

Господарське право за останні два десятиліття значно зміцнило свої позиції в правовій системі України. Це стосується всіх його проявів — як галузі права, галузі законодавства, галузі правової науки та навчальної дисципліни. У кожній з цих сфер був накопичений чималий законотворчий науковий та виховний потенціал. При цьому вищою точкою досягнень законотворчості в господарському праві стали підготовка і прийняття в 2003 р. Господарського кодексу України. В результаті в законодавстві була закріплена необхідність узгодження публічних і приватних інтересів у господарюванні заради задоволення соціально-економічного інтересу суспільства. Це додало новизну і креативність всій національній правовій системі.

Щодо суто наукового аспекту проблеми господарського права, то тут ми побачимо чимало досягнень. Але це не означає, що ми тут побачимо абсолютну

теоретичну завершеність — всебічно обґрунтоване і систематизоване вчення про господарське право або, іншими словами, створення єдиної доктрини. Оцінюючи пройдений шлях розвитку науки господарського права, можна зробити висновок про те, що наявність у ньому розбіжностей і недостатньо вирішених проблем є значною мірою закономірним. Справа в тім, що на всіх етапах формування господарського права з'являлися ті чи інші фактори, які вкрай ускладнювали такий процес, якщо взагалі не позбавляли його будь-яких перспектив.

Так, концептуальним засадам господарського права постійно опонувала концепція так званого єдиного цивільного права, непохитність якої її прихильники вбачають у тому, що вона виникла в епоху Давнього Риму і відтоді незмінно слугує засобом захисту приватних інтересів. Вони ще й досі не готові визнати реальність сучасного господарювання, його ба-

гатогранність, а тому заперечують його можливості досягати соціальних результатів. Така неконструктивна ідеологія іноді спричиняє негативний вплив на владні структури, що виявляється навіть у пропозиціях щодо недоцільності подальшого існування Господарського кодексу. Всі ці обставини створюють навколо господарського права настрої деякої недовіри і недоброзичливості.

Таким чином, виникає потреба в удосконаленні теоретичних засад молодшої науки господарського права, підвищення її готовності до достойних відповідей на всі виклики часу. Тут треба вирішувати нові завдання з теорії і практики господарсько-правового регулювання, але й не забувати про проблеми, які вирішувалися раніше. До них необхідно повертатись, щоб уточнювати та відточувати вже отримані тут раніше уявлення про цілі, принципи та стрижневі положення. Не слід також забувати про необхідність публічного обговорення всіх цих проблем в юридичній та економічній пресі, у навчальних та енциклопедичних виданнях.

У даній статті пропонується виклад погляду автора на теперішній стан і перспективи господарського права.

Перш за все, слід зазначити, що господарське право України — це нова галузь права, яка ввійшла в національну правову систему України з часів одержання нею незалежності. Сферою регулювання цієї самодостатньої галузі права стала професійна господарська діяльність у суспільному виробництві. Цим визначилось, що господарська діяльність (господарювання) має базуватися на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності і спрямовуватися на відносини з виготовлення і реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг для задоволення потреб окремих споживачів та суспільства в цілому.

Головним завданням господарського права є створення та зміцнення *суспільного господарського порядку*, в якому має системно забезпечуватися зростання ділової активності у комерційній і некомерційній господарській діяльності, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного

виробництва, його соціальної спрямованості.

Господарське право нині спирається на потужну законодавчу базу. Центральна роль у цій базі належить положенням Конституції України про власність, управління економікою, підприємництво, а також спеціальному законодавчому акту — Господарському кодексу України.

У великій кількості актів міститься також нормативна основа окремих галузей (підгалузей) господарювання — це закони про суб'єктів господарювання, підприємництво, зобов'язання, антимонопольно-конкурентне, фінансово-банківське законодавство тощо.

Відзначаючи факт офіційного визнання господарського права в Україні, необхідно бути добре свідомим щодо історичних витоків цих суспільних явищ.

Нерідко можна було зустріти твердження, що господарське право зобов'язане своєю появою лише якимось випадковостям. При цьому просто ігнорувалися численні факти, що свідчать про досить багатий родовід цієї галузі права. Спочатку достатньо було б сказати, що норми, які регламентували багато сторін господарського життя, в далекі часи містилися в таких відомих правових джерелах, як Руська Правда, Магдебурзьке право й Литовський Статут. Про це красномовно свідчать й інші як вітчизняні, так і зарубіжні, передусім європейські, юридичні здобутки. Таким чином, господарське право має не тільки передісторію, й повноцінну, насичену історію.

Вище ми вже згадували про те, що завдяки зусиллям представників концепції «єдиного цивільного права» склався міф про монопольне всесилля цивільного права, нібито здатного регулювати все різноманіття економічного життя як у минулому, так і в майбутньому. Однак подібні устремління виявлялися марними, оскільки не тільки не мали наукової підстави, а й суперечили реальності. Тому поступово в юридичному середовищі усе більше усвідомлено ставала необхідність того, що цивільному праву рано чи пізно прийдеться поступитися місцем тій моделі правового регулювання, яка б найбільш повно відповідала вимогам економіки й сучасного бізнесу. Так почала визрівати

ідея про право, яке здатне охопити та упорядкувати більш широке коло економічних відносин.

Важливо підкреслити, що боротьба господарського (комерційного) права за гідне місце в правовій системі обумовлюється не стільки суб'єктивними, скільки об'єктивними причинами. Уже на зламі XVIII—XIX сторіч виникло й стало швидко поширюватися таке явище, як комерціалізація громадського життя. Комерційні відносини, які у минулі століття були локалізовані лише у світовій морській торгівлі, стали охоплювати й інші види економічної діяльності в провідних європейських країнах (виробничу, будівельну, перевізну, кредитно-фінансову та ін.). Законодавці ряду країн почали зауважувати, що цивільне право вже не в змозі регулювати ті відносини, які стрімко визрівали в суспільстві, — комерційні й господарські. Найбільш рішучим із таких законодавців виявився імператор Франції Наполеон, що ініціював у 1807 р. розробку й прийняття Комерційного кодексу, який діє з тих часів у Франції поряд із Цивільним кодексом. Таким чином була врахована особливість юридичного регулювання в різних за змістом суспільних відносинах громадян — як комерційних (торговельних), так і особистих. У наступні часи цим шляхом у законотворчості пішла значна кількість інших держав. При цьому кожна країна додавала й свої традиції створення подібних кодексів.

Однак на вітчизняних теренах шлях кодифікації у господарському (комерційному) праві виявився більш складним і довгим. Проте наукова розробка цієї проблематики у наступні два століття майже не припинялася. Можна писати тим, що майже все XIX ст. було насичене іменами вітчизняних учених і їх видатними науковими працями. Серед них такі імена як С. Десницький, М. Балуг'янський, В. Каразин, К. Ушинський, І. Янжул.

Особливо варто виділити із цієї плеяди К. Д. Ушинського, який створив першу концепцію господарського права ще в середині XIX ст. Насамперед, він дійшов висновку, що в умовах комерціалізації громадського життя важли-

вим є обґрунтування необхідності розмежування цивільного й господарського права. На думку цього вченого, цивільне право повинне відокремлювати, протиставляти приватні інтереси осіб, забезпечувати їхню автономність. Господарське ж право, що діє лише в сфері господарської діяльності, повинне не роз'єднувати, а погоджувати інтереси учасників такої діяльності, стимулювати їх до партнерства [1]. Таким чином, ця концепція, створена нашим земляком К. Д. Ушинським, зробила свій рішучий виклик монополії цивільного права.

Як бачимо, початковий шлях розвитку господарського права був досить складним, хоча й відзначався видатними успіхами. Драматичним цей шлях був і в «новий» час, з настанням XX ст., але це вже знайшло своє докладне висвітлення в юридичній літературі.

Ми вважаємо за корисне висвітлення стану сучасного господарського права в навчальній літературі. В останні два десятиліття спостерігається зростання кількості підручників і навчальних посібників з господарського права. Однак при цьому не спостерігається великих зрушень у досягненні доктринальної єдності положень, що викладаються в них. Звичайно, йдеться не про тиражування одних і тих самих уявлень про господарське право і його зміст, а про виклад навчального матеріалу з принципово важливих питань цієї галузі знань у єдиному ключі.

На жаль, можна зустріти твердження, що ця правова сфера є комплексною галуззю права, у якій діють правові норми, що тяжіють до інших галузей права — адміністративного, фінансового, цивільного тощо. Також вказують, що в господарському праві як комплексній галузі права діє не єдиний метод правового регулювання, а їхній набір — метод автономних рішень, метод владних приписів і метод рекомендацій. Природно, що при аналізі таких положень виникає запитання: як взаємодіють норми різних галузей права в «комплексному господарському праві» і чи взаємодіють вони взагалі? Відповіді на ці запитання ми не зустрічаємо.

Тим часом, у процесі розробки й практичної реалізації концепції проекту Гос-

подарського кодексу України (1992—2002 рр.) формувався інший («моністичний») погляд на господарське право. Коли були отримані більш точні знання про зміст й межі господарської діяльності як предмета правового регулювання, то стала більш усвідомленою необхідність у побудові такої системи норм, яка б націлювала учасників господарських відносин на поєднання інтересів окремих (приватних, власних) з інтересами публічними (загальногосподарськими, суспільними). **Засобом такого поєднання повинен стати по-новому сформульований єдиний метод господарсько-правового регулювання. Зміст цього методу полягатиме у рівному підпорядкуванні всіх учасників господарських відносин суспільному господарському порядку.**

У наступні роки концепція господарського права як самостійної галузі українського права почала одержувати широкую підтримку в навчальній літературі, підготовлюваній в ряді вузів України [2]. При цьому всі автори підручників і посібників декларують близькість до ідеї господарського права. Характерно також, що всі вони у центр уваги ставлять господарську діяльність і розглядають її як предмет господарського права. В остаточному підсумку це може позитивно позначатися на розумінні господарського права. Однак, на жаль, не всі автори розкривають які-небудь глибинні основи сутності господарської діяльності й господарських правовідносин. Тоді й з'являються не тільки розбіжності, але й протилежні погляди на предмет і метод господарського права. Наприклад, тоді, коли в правовому регулюванні віддають першість або публічним, або приватним засобам у правовому регулюванні. У першому випадку перебільшується роль державного регулювання, а в другому — ринкового саморегулювання.

Проте необхідно вважати за аксіому свідоме розуміння того, що право в кожному суспільстві повинно мати єдине спрямування, а тому за своєю природою не може одночасно закріплювати у своїх нормах різні погляди з приводу тих або інших суспільних потреб. Але ж в нашій країні такі обставини трапляються раз

за разом, що відкриває та поширює дорогу до малих і великих кризових явищ.

Невизначеність і суперечності в економічному житті країни призводять до зрощування великого кланового капіталу й влади. Негативними слідствами цього стають перекручування й недовість конкурентних відносин, придушення слабких учасників господарського обороту могутнішими, скривлення правил приватизації. За цими явищами ідуть корупція, тінізація й криміналізація економіки і, неминуче, порушення прав мільйонів споживачів. Тому усунення всіх цих негараздів потребує чималих зусиль, насамперед послідовного прояву політичної волі [3] й підтримки з боку широких верств суспільства.

Проте до окремих представників великого бізнесу в Україні вже мало-помалу приходить усвідомлення згубності тієї економічної політики, яка нехтує розробкою стратегічних рішень щодо економічного розвитку. Тому найуважнішого ставлення заслугове актуальна думка відомого громадського діяча, народного депутата України С. О. Тарути про необхідність прискорення вирішення проблеми гармонізації взаємодії бізнесу, державної влади і громадянського суспільства [4].

Таким чином, маємо проблему великої складності, але в принципі вирішувану. До того ж, є цінний досвід інших країн, європейських і не тільки європейських, у яких подібна проблема більш-менш успішно вирішується.

Викладене вище вказує на те, що зазначена проблема для свого вирішення потребує адекватного правового забезпечення. І тут, на думку автора, ефективну роль зможе відіграти саме господарське право, бо воно вже накопичило певний досвід у цьому напрямі. Тому головним завданням стає забезпечення оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин і державного їх регулювання.

Гарною новиною може слугувати те, що вирішення складної й навіть болісної проблеми взаємодії держави й бізнесу в принципі можна знайти, незважаючи ні на які перешкоди. У всякому разі, цілком можливе розуміння того, що це вирішення треба шукати не в протистав-

ленні цих суспільних явищ, а в їхньому гармонічному поєднанні. Слід знайти всі правові механізми, які можуть підкріпити, реалізувати це рішення.

Однак справа не вирішується тільки тим, щоб поспіхом створити якусь кількість законів, присвячених нібито гармонізації відносин бізнесу й влади. Спочатку необхідно знайти провідну ідею, яка б забезпечувала розвиток законодавства в потрібному напрямі. Йдеться саме про **необхідність відбудування стратегії правового регулювання економіки**.

Наявність такої стратегії сприятиме розробці **нової моделі господарських відносин**, яка була б заснована на інтеграції як «горизонтальних» (приватно-правових), так і «вертикальних» (публічно-правових) ланок. Тут їх рівне положення може бути забезпечене тим, що вони рівною мірою повинні бути підпорядковані **громадському господарському порядку**.

Є вагомі підстави вважати, що така ідея й така модель у схематичному вигляді загалом уже з'явилися. Більше того, нещодавно вони знайшли певне відбиття в господарському законодавстві. Насамперед, йдеться про відповідні положення Господарського кодексу України. Слід зазначити, що чималий регулятивний потенціал основних положень цього Кодексу ще недооцінений. Це стосується й тих положень, які необхідно було б покласти в основу встановлення й постійної підтримки рівноправного партнерства влади й бізнесу. Йдеться про тексти Преамбули, ст. 5 «Конституційні основи правопорядку в сфері господарювання» і ст. 6 «Загальні принципи господарювання» Господарського кодексу.

Справа в тому, що саме в Господарському кодексі вже робилася спроба закласти нову модель господарських відносин, засновану на інтеграції як «горизонтальних», так і «вертикальних» ланок, за умовами вони рівною мірою повинні бути підлеглі пануючому у суспільстві порядку. Якщо, наприклад, йдеться про відносини бізнесу (підприємництва) і органів влади, то головним стає не підпорядкування одного іншому (що впливає з «класичної» адміністративної моделі), а підпорядкування обох тому порядку, що складається, головним

чином, з вимог Конституції, інших законів і інших найважливіших для життя суспільства соціально-економічних рішень. У такому випадку бізнес буде мати не тільки обов'язки з виконання владних приписань, а й права. І, навпаки, органи влади щодо бізнесу мають не тільки права, а й обов'язки. Все це й створює юридичні підстави рівноправного партнерства бізнесу й влади.

Поняття суспільного господарського порядку не є якоюсь вигадкою, примарою. Воно органічно ввійшло в сучасне господарське законодавство. У Преамбулі Господарського кодексу серед найважливіших цілей йдеться про «зміцнення суспільного господарського порядку в економічній системі України». Тим самим суспільний господарський порядок, підтримуваний нормами законодавства, звичаями і традиціями національного господарювання, програмними економічними рішеннями, одержує статус правового й суспільного інституту — своєрідного «громадського договору».

З погляду внутрішньої побудови суспільний господарський порядок може слугувати зосередженням таких вимог: рівне підпорядкування всіх учасників господарювання суспільним інтересам і законодавству; забезпечення державою рівного захисту прав суб'єктів господарювання; стабільність умов для ефективного господарювання; заохочення суб'єктів господарювання за досягнення високих соціальних результатів; посилення відповідальності органів держави й органів місцевого самоврядування за дії, що тягнуть за собою ослаблення економічного суверенітету країни, появу серйозної загрози національній безпеці, монополізацію ринків, корупцію й незаконне втручання в господарську діяльність. Можна також припустити, що суспільний господарський порядок зможе розглядатися як складова частина національної ідеї країни.

Таким чином, у кожному разі в межах економічного життя може з'явитися дієвий суспільний фактор, своєрідний посередник у відносинах бізнесу й влади. Без такого посередника дарма було б сподіватися на те, що такі відносини гармонізуються самі собою. Бізнес і влада — це ті потужні суспільні чинники,

які позбавлені сентиментальності. Кожному із цих чинників важко перебороти спокусу опанувати інший, що можна було бачити як у давній, так і в новітній історії. Тому кожна країна має суто свій (нерідко досить суперечливий) досвід рішення таких проблем.

Можна звернутися до відповідної практики деяких провідних європейських країн. Наприклад, у Німеччині роль «посередника» у відносинах бізнесу й влади виконує поняття «загальногосподарський порядок». Що стосується Франції, то там законодавче врегулювання економічних відносин відбувається майже подібним чином — під впливом загальноприйнятої ідеї «публічного економічного порядку».

Правда, у деяких наукових доктринах на Заході існують інші погляди на вирішення цієї проблеми. Окремі неоліберали пропонують радикальний підхід: зняти зовсім проблему співвідношення бізнесу й влади шляхом відлучення держави від економіки. Прихильники таких поглядів є й в Україні й вони їх поширюють усюди, у тому числі й на наукових конференціях. У таких випадках навряд чи доцільно вступати в дискусію, оскільки ці погляди виглядають занадто далекими від реалій економіки й потреб життя.

Варто враховувати, що бізнес здебільшого сприймає владний вплив через законодавство, що або створює сприятливі умови для економічного розвитку, або тією чи іншою мірою гальмує його. Досить бажаним було б, щоб державна економічна політика виявлялася найбільш пов'язаною з політикою законодавчою. Але як же саме це можна зробити?

Зрозуміло, що не повинно бути такого положення, щоб ці два різновиди політики щодня крокували по-армійськи — «крок у крок». Необхідно враховувати їхні особливості. В економічній політиці повинні бути передбачені нормальні, природні кроки, а в політиці законодавчій — ті кроки, які встановлюють досить широкі рамки для економічних процесів. Адже закони в економічній сфері — це не повсякденні владні команди й не лікарняні гамівні сорочки.

А що ми бачимо на практиці? Влада всі частіше примушує закони йти не по-

перед, а дрібними кроками, в межах уже прийнятих економічних рішень. Швидше за все, у багатьох випадках це не справжні, по суті, не правові закони, а якісь протоколи не завжди продуманих рішень. Парламент у таких умовах усе більше перетворюється на великий «млин», що перемелює сотні й тисячі законопроектів. Із цих причин вносяться численні зміни до законів, які нерідко дестабілізують економічне життя.

Останнім часом виникли невідкладні завдання з **модернізації господарського законодавства** в тих обсягах, з якими можна було б наблизитися до рішення головного завдання цієї модернізації — надійного забезпечення поєднання ринкової саморегуляції з державним регулюванням економіки.

Важливо врахувати, що завдання поєднання цих двох засад, незважаючи на свою складність, є винятково важливим для будь-якої національної економіки (якщо виключити суспільства, у яких панує або безмежний етатизм, або крайній лібералізм). При цьому вирішується таке завдання по-різному, але, як правило, шляхом тривалих пошуків і чисто емпірично. Можна вважати, що в багатьох розвинених країнах так чи інакше було досягнуто «золотого перетину» в рішенні цієї проблеми (умовно кажучи, це той стан, коли приблизно дві третини впливу на економіку приділяється саморегулюванню, а решта припадає на державне регулювання).

Всі ми є свідками того, які пошуки на цей рахунок здійснювалися й здійснюються нині в нашій країні — в основному, за допомогою горезвісного методу «проб і помилок». Природно, що поза рішенням цієї проблеми не могло залишатися й законодавство, насамперед законодавство господарське. Тому певна модель поєднання ринкового саморегулювання з державним регулюванням економіки усвідомлено закладалася в Господарський кодекс.

Відмітною рисою концепції господарського права з моменту її зародження й до наших днів є націленість на зв'язування інтересів приватних (особистих, власних) з інтересами публічними (суспільними, загальногосподарськими). Звичайно, ця головна ідея господарського права далеко не завжди знаходила й

знаходить тепер свою повну реалізацію в реальному житті. Бачимо, що в різні періоди новітньої історії й у різних країнах вона не завжди адекватно сприймалася законодавцями — іноді зовсім відкидалася, а найчастіше зазнавала різних деформацій. І винною в цьому була не сама ця ідея, а лихо тих або інших суспільств, що перебувають у полоні або

твердого тоталітаризму, або маніакального лібералізму. У кожному разі гармонійне узгодження інтересів конкретного виробника (господарюючого суб'єкта) й інтересів усього суспільства залишалося життєво необхідною перспективою, ідеалом, що вимагає своєї невідкладної реалізації.

ПРИМІТКИ

1. Ушинский К. Д. О камеральном образовании / К. Д. Ушинский // Собр. соч. — М. ; Л., 1948. — С. 208—210.

2. Господарське право України : підручник / за ред. В. М. Гайворонського і В. П. Жушмана. — Х. : Право, 2005. — С. 3—10; Господарське право : підручник / за ред. О. П. Подцерковного. — Х. : Одиссей, 2010. — С. 8—10, 16—33; Мілаш В. С. Господарське право : курс лекцій : у 2. ч. / В. С. Мілаш. — Х. : Право, 2008. — Ч. 1. — С. 2—14; Господарське право : підручник / за заг. ред. Д. В. Задирайла, В. М. Пашкова. — Х. : Право, 2012. — С. 15—20.

3. Вираз «політична воля» достатньо поширений, але щоб з'ясувати його зміст, скажемо, що йдеться про сильну владу, яка здатна встановити в країні режим розумного і демократичного порядку.

4. Тарута Сергей. У нас есть полгода, максимум 8 месяцев, до краха страны (интервью) [Електронний ресурс] / Сергей Тарута // Украинская правда. — 1 декабря 2015 г.

Знаменский Георгий. Хозяйственное право Украины: современное состояние и перспективы.

Статья посвящена хозяйственному праву — новой отрасли в национальной правовой системе независимой Украины. За короткий трок здесь накоплен значительный законодотворческий и научный потенциал. Важным достижением является принятие в 2003 г. Хозяйственного кодекса Украины. Однако еще существует немало нерешенных проблем. Важнейшая из них — необходимость дальнейшей гармонизации публичных и частных интересов в регулировании хозяйственной деятельности ради удовлетворения социально-экономических интересов общества.

Ключевые слова: хозяйственное право, Хозяйственный кодекс, хозяйственная деятельность, публичные интересы, частные интересы, социально-экономические интересы.

Znamenskii George. Economic law of Ukraine: the present state and future.

The article is devoted to economic law — a new industry in the national legal system of independent Ukraine. In a short trok are accumulated considerable legislative and scientific potential. An important achievement is the adoption in 2003 of the Economic Code of Ukraine. However, there are still many unresolved issues. The most important of them — the need for further harmonization of public and private interests in the regulation of economic activity for the pleasure of socio-economic interests of society.

Key words: Economic Law, Economic Code, business activities, public interests, private interests, socio-economic interests.